ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

عالمي شاعريءَ ۾ هائيڪوءِ سنڌي هائيڪو جي اوسر: تقابلي اڀياس

Haiku in International Poetry and Evolution of Sindhi Haiku: Comparative Study

1.ڊاڪٽر ڦُلُو ’سندر‘ ميگهواڙ، 2. ڊاڪٽر برڪت علي ڏاهري، 3. خالد ساحل ڪيريو، 4. فرمان علي شر

Dr. Phuloo `Sunder` Meghwar
Assistant Professor
Department of Sindhi, Shaheed Benazir Bhutto University,
Shaheed Benazirabad, Sindh, Pakistan.
<u>Co-Authors:</u>
Dr. Barkat Ali Dahri
Lecturer
Government College of Education,
FB Area, Block 15, Karachi, Sindh, Pakistan.
Mr. Khalid Sahil Keerio
Ph.D Scholar/ Lecturer
Department of Sindhi, Shaheed Benazir Bhutto University,
Shaheed Benazirabad, Sindh, Pakistan.
Mr. Farman Ali Shar
BS (Sindhi)
Department of Sindhi, Shaheed Benazir Bhutto University,
Shaheed Benazirabad, Sindh, Pakistan.

<u>Abstract:</u>

This paper explores the global evolution of haiku, a concise and evocative form of poetry originating in Japan, and its adaptation across different cultures, with a particular focus on Sindhi literature. Through a comparative analysis, the study examines how haiku has been interpreted and modified in various international contexts, highlighting both the preservation of its traditional elements and the innovations introduced by different cultures. The research delves into the historical development of Sindhi Haiku, tracing its origins and growth within the Sindhi literary tradition. By analyzing a range of haiku from different periods and cultural backgrounds, the study provides insights into the universal appeal of this poetic form, while also uncovering the unique characteristics that Sindhi poets have contributed to it. The paper aims to contribute to the broader understanding of cross-cultural literary exchange and the dynamic evolution of poetic forms in a globalized world.

The prosperity of languages depends on phonetic diversity and other grammatical principles as well as literary fertility. Rich languages interact with the literature of other languages and borrow and donate various genres of prose and poetry, as well. Sindhi Poetry borrowed Haiku, from Japanese literature, through English. The Sindhi poets did so many experiments, now it is considered to be part of modern Sindhi literature, as an original genre. We trace evolution of Sindhi Haiku and international Haiku comparatively.

<u>Keywords:</u> Haiku, Japanese Classical poetry, Sindhi Modern Poetry, Narain Shayam, Tanveer Abbasi, Shaikh Ayaz, Waseem Soomro, Zahid Shaikh, Phuloo Sunder Meghwar.

زنده ۽ شاهوڪار ٻوليءَ جي اها خوبي آهي، ته هو پنهنجا لفظ ٻين ٻولين کي ڏي ۽ ٻولين جا لفظ پنهنجائي ۽ انهن کي پنهنجي وياڪرڻي اصولن ۽ قومي نفسيات موجب روپ ڏيئي ڪتب آڻي. ٻولين جي شاهوڪاري صوتياتي گهٽائپ ۽ ٻين وياڪرڻي اصولن سان گڏ ادبي زرخيزي تي پڻ منحصر آهي. ۽ شاهڪار ادب جو سرجيندڙ ٻوليون نه صرف پنهنجي خمير مان تخليق جا سلا سرجنديون آهن، بلڪه ٻين ٻولين جي ادبن سان پڻ سڱاوتي ڪنديون آهن. ۽ نثر توڙي نظم صنفن جي ڏي وٺ پڻ ڪنديون آهن.

حرف و سخن HARF-O-SUKHAN
ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

سنڌي ادب نثر توڙي نظم ۾ ڪيترين ئي صنفون جهڙوڪه ناول، ڊرامو، شارٽ اسٽوري، مضمون، قصيدو، غزل، مثنوي، رباعي، سانيٽ، ترائيل، ۽ هائيڪو اُڌاريا. ۽ سنڌي ادب جي تخليقڪارن انهن صنفن کي پنهنجي سماجي، ثقافتي ۽ نفسياتي پس منظر کي سامهون رکندي ايترو ته لکيو، ۽ ايترا ته تجربا ڪيا جو انهن مان ڪيترين ئي صنفون ته هاڻي نج پج سنڌي ادب جو پنهنجون لڳڻ ٿيون. انهن مان هائيڪو صنف سڀني مان اهم آهي. هائيڪو جاپاني ادب جي هڪ ڪلاسيڪي ۽ لوڪ پسند شعري صنف آهي، جنهن جي ادبي دنيا ۾ پير پائڻ سان ئي هاڪ مچي ويئي. "هائيڪو اصل ۾، جپاني لفظ هائيڪو مان ورتل آهي، جنهن جي معنى آهي مفرد يا اڪيلو ڪلام." (1) هائيڪو جذبي سان ڀريل اهو معروضي عڪس آهي، جيڪو وٽ کي وقت ۽ ماڳ ۾ متعين ڪري ٿو ۽ ان ۾ موسم جو عنصر، فطرت نگاري هجڻ ضروري آهي. هائيڪو جاپاني شاعريءَ جي هڪ اهڙي صنف آهي، جا سادي، سپک سلوڻي ۽ عام فهم ۽ مقبول آهي. ان صنف ۾ آواز، ترتيب، ۽ موسيقيت جو خاص خيال رکيو ويندو آهي.

هائيڪو جو بنيادي گهاڙيتو:

هائيڪو جي بنيادي گهاڙيتي جي باري ۾ تمام گهڻو لکيو ويو آهي، هتي مختصر طور لکجي ٿو، ان مقصد سان ته، اها ڳالهه سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ته، هائيڪو جو بنيادي گهاڙيتو ڪهڙو هو ۽ مختلف ٻولين ۾ ڪيئن لکيو ويو ۽ سنڌي هائيڪو ۾ فني توڙي فڪري حوالي سان ڪهڙا تجربا ٿيا. "هائيڪو هڪ مختصر نظم جو قسم آهي، جيڪو جاپاني ڊگهي نظم "تنڪا" (Tanka) مان نڪتل آهي. تنڪا ڪيترن ئي بندن تي مشتمل آهي. جنهن جو هر بند پنج + ست + پنج+ ست ماترائن تي رچيل هوندو آهي. اڳتي هلي "تنڪا" جو هڪ بند الڳ صنف "رينگا" (Renga) ٿي پيو ۽ "رينگا" جو شروعاتي حصو هڪ ڌار گهاڙيتو بڻجي پيو ۽ ان کي هائيڪو يعني شروعات سڏيو ويو. بلڪل ائين جيئن عربي ۾ قصيدو لکيو ويندو هو. جنهن جي شروعاتي حصي ۾ حسن، خوبصورتي ۽ معشوق جي جلون جو ذڪر به شامل ٿيو ۽ انهيءَ حصي کي "تشبيب" يا "نسيب" سڏيو ويندو هو. آخر تشبيب يا نسيب ۾ محبوب ۽ حسن ايترا ته حاوي ٿي ويا، جو هن حصي پنهنجي الڳ سڃاڻپ اختيار ڪري ورتي. جنهن کي "غزل" چيو ويو. رينگا مان الڳ ٿيندڙ اهو حصو، جنهن کي هائيڪو سڏيو ويو. جپان ۾ ڪلاسيڪي هائيڪو 7-5-7 جي ترتيب سان 17 صوتي جزن تي ٽي سٽو لکيو ويندو هو. 5-7-5 جون ٻِٽيون ماترائون 34 ٿين ٿيون. جپاني ٻوليءَ مطابق اهو صوتي جزو/ سليبس مورا يا آن سڏيو ويندو آهي. هائيڪو جي مفهوم جو وزن ان وچيئن سٽ تي هوندو آهي، جيڪا غير قافيه دار هوندي آهي." (2) تنوير عباسي لکي ٿو ته، "تنڪا ۾ پنج، ست، پنج، ست، ست ماترائون هڪ بند ۾ هونديون آهن ۽ هڪ نظم ۾ ڪيترائي اهڙا بند هوندا آهن. تنڪا جو هڪ بند الڳ ڪري ان کي رينگا (Renga)سڏيو ويو. رينگا جو گهاڙيتو ساڳيو تنڪا جي هڪ بند وارو (7.7.5.7.5) رهيو.... اڳتي هلي رينگا جو شروعاتي حصو هڪ ڌار گهاڙيتو ٿي پيو ۽ ان کي هائيڪو سڏيائون ". (3)

جپاني هائيڪو جي قديم شاعرن مان باشو، سون، ڪيڪائو، اسا، ڪيتو، موڪودو، اونيتورا، اوئي مارو، سانيو، سيهو، چي يو ڪي وغيره هئا، جن هائيڪو کي 27 سليبل جي فن ۾ استعمال ڪيو. جديد هائيڪو جو باني جپاني شاعر مت سو باشو (1644ع- 1994ع) هو. ڪلاسيڪي جپاني هائيڪي جا انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

"A caterpillar,
this deep in fall –
still not a butterfly.

In Kyoto,
hearing the cuckoo,
I long for Kyoto.

Taking a nap,
feet planted
against a cool wall.

When the winter chrysanthemums go,
there's nothing to write about
but radishes.

Teeth sensitive to the sand
in salad greens
I'm getting old." (4)

انگريزي ادب ۾ هائيڪو:

ابتدا ۾ هائيڪو انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمي جي صورت ۾ ملي ٿو. تنهن کان پوءِ انگريزي ادب ۾ هائيڪو صنف تي تمام بهتر طبع آزمائي ٿي آهي. جنهن ۾ فني حوالي سان پنج، ست، پنج syllable آهن. جاپاني هائيڪي وانگر، انگريزي هائيڪو پڻ بنا قافيي لکيو ويندو آهي. هيٺ مائيڪل هنٽر جي هائيڪن جا ڪجھ مثال ڏجن ٿا:

"You promise me peace,
If I keep my eyes on you,
How will that help me?
I am scared inside,
I have no control at all,
I need your peace, Lord!

Big angry spiders,
Savaging my heart and soul,
Stepping over glass.
Do I deserve this?
Could this be my just deserts?
Am I coming home?

Swing your heavy scythe,
Cutting me down in my prime,
Your harvest is cruel." (5)

اردو ادب ۾ هائيڪو:

اردو ادب ۾ هائيڪو سڀ واري ڍاڪي ۾ لکيو ويو، جڏهن شاهد احمد دهلوي رسالو ساقيءَ جو جاپان نمبر شايع ڪيو. هن رسالي ۾ فضل حق ۽ تمنائي جاپاني هائيڪن جا اردوءَ ۾ ترجما ڪيا. اگتي هلي پنجاب کان علاوه پاڙيسرين ملڪ هندستان مان عليم صبا نويدي ۽ پاڪستان مان محمد امين جا هائيڪن تي ڪتاب ڇپيا. عليم صبا ٻن قسمن جا پابند ۽ نثري هائيڪو لکيا. اردو ادب ۾ هائيڪو لکندڙ شاعرن ۾ محسن ڀوپالي، اقبال حيدر، سهيل احمد صديقي، لياقت علي عاصم، شاهدا تبسم، رخسانه صبا، شهاب الدين، ياسر چغتائي، جمال نقوي، فاطمه حسن، راشد نور ۽ ٻيا ڪيترائي نالا شامل آهن. اردو ادب ۾ هائيڪي جا لکيل ڪجھ نمونا هيٺ ڏجن ٿا .

آنسو ديتا ھي،
لمحه تيري يادون ڪا،
چُٽڪِي ليتا ھي۔

رات کے کنارے پر،
صبح مسکراتی ہے
آخری ستارے پر۔

تنہائی کا ساز
رونے جیسی لگتی ہے
بارش کی آواز۔

ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

بارش کا یہ ساز
رہ رہ کر یاد آتی ہے
گھنگرو کی آواز۔

اردوءَ ۾ هائيڪو گهڻي ڀاڱي بحر متڪارب تي لکيا ويا آهن.

سنڌي هائيڪو جي اوسر:

سنڌي شاعري ۾ هائيڪو جي شروعات تنوير عباسي ۽ نارائڻ شيام ڪئي. ”1960ع ڌاري سنڌي شاعريءَ ۾، عروضي وزن تي هائيڪو لکڻ جا پهريان تجربا تنوير عباسي ڪيا. نارائڻ شيام ماترڪ ڇند تي هائيڪو سرجي، سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئين روايت جو بنياد وڌو. شيام پنهنجي انهن هائيڪن کي "تصويرون" سڏيو آهي. جڏهن ته 1962ع ۾ شيخ اياز پهريان اردوءَ ۾ هائيڪا لکيا، جيڪي اردو رسالي ' هم قلم' ۾ شعري انتخاب 'ريگزار کي موتي' ۾ ڇپيا، تنهن کان پوءِ اياز سنڌيءَ ۾ هائيڪو لکيا، جيڪي فني حوالي سان ٻنهي ماترڪ ڇند (5-7-5) توڙي عروضي وزن تي آڌارڪ آهن. عروض جي ڪن اڪابرن جو خيال آهي، ته هائيڪو 'بحر متقارب' جي 'فعلن فعلن فع، فعلن، فعلن، فعلن، فع، فعلن، فعلن، فع' جي وزن تي لکي سگهجي ٿو. سنڌيءَ ۾ هائيڪو جي هيئت سان ملندڙ جلندڙ صنف 'ٽيڙو' يا 'ته سٽا' به لکي وڃي ٿي، جنهن جو فني سٽاءُ (11-13-11 يا 10-13-10) ماترائن تي مشتمل آهي" (6) سنڌي شاعرن هائيڪو کي فني توڙي فڪري وسعت بخشي، ڪيترائي تجربا ڪيا. مختلف اندازن ۽ تجربن جو اسان تفصيل سان جائزو پيش ڪريون ٿا.

1. **پهريون تجربو:**

هن ۾ هائيڪو جي صورت ته سٽي واري آهي، هن فارم تي نارائڻ شيام، تنوير عباسي، امداد حسيني، سحر امداد، ذوالفقار راشدي، جبار جوڻيجو، فتاح ملڪ، مير محمد پيرزادو، ذوالفقار سيال ۽ ٻين لکيا. نارائڻ شيام جي هائيڪن ۾ ٻولي تمام سولي ۽ لهجو نرالو ملي ٿو. ڪٿي ڪٿي ڪي لفظ ڏکيا استعمال ٿيل آهن. نه ته باقي سڀني هائيڪن ۾ عام مروج ٻولي استعمال ڪئي آهي.

ڪانون جي ڪان ڪان،
نوريئڙو ڇڙي وئي،
موٽر تيزيءَ سان !

شيام جا هائيڪا عام ۽ رواجي واقعن تي آڌاريل آهن، جن ۾ عڪسيت جون گهڻي تعداد ۾ جهلڪيون سمايل آهن. شيام جا ٻيا به ڪوڙ هائيڪو آهن، جن ۾ منظر پنهنجو پاڻ ڏيک ڏيئي ٿو. ڪن هائيڪن ۾ ته رڳو هڪڙي سٽ ئي منظر کي واضح ڪري ٿي، جيئن؛ ”ٽهڪي روشن الر“ ،” ڪومل باڪن ۾ ٻکي“، ” ڇٽي نمن ٻور“، ”مانو آهي واءُ“ ،”چٽڪن مينهن جا ڇڙا“، ” سينور چڙهيل تالءُ“،” اڇي سِرنهن جو واس“،”پڪ ۾ چمڪيو سڄ پئي“،”گل پوپٽ جي پريت“،”پيلي ڦول ڪنير مان، نڪتي ماڪيءَ مک“،” نم ورائي ٻانهن“ وغيره عڪسيت سان ڀرپور آهن.

هڪ اڪرس، ٻي ٻاٽ،
ڪنهن ڪنهن مهل هتان هتان،
ٽانڊاٽي جي لاٽ!

اڇڙو اڇڙو چنڊ،
باڪ ڦٽڻ سان ئي ٽٽو،
چاندوڪيءَ جو منڊ!

سڪٽا سڪٽا تار،
پن ڇڻيا، اڌريا پوپٽ،
وڻ ها ڇايا دار!

شيام جي هائيڪن ۾ نه صرف فطرت، پکين ۽ ٻارن جا عڪس آيل آهن، بلڪه سندس هائيڪن ۾ ڪافي مقامي ماحول ۽ رنگ رنگيل آهي. ان سان گڏ زندگي جا انيڪ موضوع، سونهن، تاثر سان ڀريل حساڪي پڻ سمايل آهي. جنهن ۾ منظر، تصويرون ۽ عڪس صاف پاڻيءَ جيئان

جرڪي رهيا آهن. ايئن محسوس ٿئي ٿو ته جڻ شيام پنهنجي زندگيءَ جون انيڪ دلڪش رچنائون رچيون آهن، سندس هائيڪن ۾ جيون ڪٿا بيان ٿيل آهي پر هائيڪي جو اصول جيڪو ان تي فرض آهي يعني منظر ڪي بيان ڪرڻو ئي ڪرڻو آهي. پوءِ فطرتي هجي يا پنهنجي زندگيءَ سان سلهاڙيل.

ڏس ته پکين جي ڏانو!
اڏندي هڪ ٻئي جي مٿان،
ڪٿ نه پوي ٿي ڇانو !

اوچو اڀ ۾ باز،
هو به ڪبوتر پٺ تي،
گٽ گٽ جو آواز!

هلڪي هلڪي هير !
پر تي بيٺل ڪنگ جا،
پير ڇٽا پئي نير!

ڇاته پير جي ڇانوَ!
ويهي هڪڙي ٽار تي،
ڇهنب اگهي پئي ڪانو !

مٿين منظرن ۾ تصويرون ۽ عڪس سمايل آهن. جيئن جيئن هائيڪو پڙهجي ٿو، عڪس ذهن تي تري اچي ٿو. نارايڻ شيام جي منظرنگاري سان گڏ پکين جي هلچل، انهن جا انيڪ عڪس سندس هائيڪن جي زينت بڻيل آهن. هونئن ته ڏينهن جو ٻهريون خواب، رات انڌاري سرد، تارا، چنڊ، سج، ان ڪان علاوه اونداهي، روشني، ڏينهن مطلب ته هن وٽ هر موسم جي تجلي هر پهر جي خوشبو، هر لمحي جو احساس ۽ منظرنگاري آهي. نارائڻ شيام ٻين منظرن جو هائيڪو ۾ خوب ذڪر ڪيو آهي پر پکي ۽ انهن جي سونهن انهن جو هڪٻئي سان ساٿ ۽ انهن جي اڏام سندس هائيڪن ۾ جيئري جاڳندي تصوير آهي.

وسيو اسر ڪان مينهن،
ڪڏ تي ڪينهون ٻار جو،
پسيو سڄو ئي ڏينهن !

جيئن ته مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته، نارائڻ شيام سان گڏ سنڌي شاعريءَ ۾ اوائلي هائيڪو لکندڙن ۾ تنوير عباسيءَ جو نالو بنيادي ۽ اهم آهي. ”تنوير جي شاعريءَ ۾ حب الوطني، قوميت، سنڌيت ۽ سماجي مسئلن سان گڏ رومانس کي وڏي اهميت آهي. ان ڪري ڪيس سنڌي شاعريءَ جو فطرت پسند شاعر، رومانوي شاعر ۽ سنڌ جو وردس ورٿ سڏيو ويو آهي، هن ڪيترائي غزل، نظم، آزاد نظم، گيت، هائيڪا، وايون ۽ دوها لکيا آهن. هائيڪو ۾ تنوير جو ڪم ملهائتو آهي.“ (7) سندس شعري مجموعي ’ساجن سونهن سُرت‘ مان ڪجھ مثال هيٺ ڏجن ٿا؛

”پاٽيءَ جو وارو،
چنڊ جي ٽڏڙي روشني،
پرجي ٿو ٻارو. (ص، 56

پکين ڪهڙو ماڳ،
سج لٿي واهيرو ۽،
پرهِ ڦٽيءَ جو جاڳ. (ص، 58

نوريڙو ٻوڙيو،
تاري لڏي ٻير جي،
پڪل ٻير ڪريو. (ص، 62

تنهنجو ڪيڏو ملهہ،
وارن ۾ محبوب جي،

ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

او چمپا جا گل. (ص، 63)
تنهنجا ٽهڪ ٽڙيل،
چانڊوڪيءَ ۾ چيٽ جي،
پني مهڪ مليل. (ص، 64)
ڏکڻ مير لڳي،
کنهن وينگس جي ارهه تان،
رئو ويو کسڪي. (ص، 69)
تنهنجا ٽهڪ ٽڙيل،
چانڊوڪيءَ ۾ چيٽ جي،
پني مهڪ مليل.“ (ص، 69) (8)

نارائڻ شيام ۽ تنوير عباسي سان گڏ جديد سنڌي شاعريءَ جي مهان ڪوي جو نالو پڻ اهم ۽ بنيادي آهي. من سنڌي شاعريءَ جي ڪيترين ئي صنفن کي نئين سر سنواري سنڌي ويس ڍڪائي امرت بخشي. اياز هائيڪو/ ٽيڙو جي صنف تي طبع آزمائي ڪري ڪيترائي هائيڪا لکيا، ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو ته: "شيخ اياز هائيڪن ۾ پنهنجي داخلي احساسن، جذبن ۽ جولانن جو اظهار اوريندي، فطرت، فلسفي، تاريخ، سماجيات ۽ ٻين زندگيءَ ۽ قدرت جي انيڪ مظهرن ۽ موضوعن کي پڻ ڇُهيو آهي. سچ ته سندس هائيڪن ۾ دنيا سان گڏ سموري سنڌ پنهنجن پرپور حُسناڪين ۽ حقيقتن سميت نظر اچي ٿي. هڪ اندازي موجب اياز 1140 جي لڳ ڀڳ هائيڪا / ٽه سِٽا لکيا" .(9)

”ايئن نه مرندي ڪونج،
جيسين پورين روهه ۾،
ان جي پوري گونج.

ڌرتيءَ ڪئي ڌڪ ڌڪ،
جڙ کي جهونجهاڙي وئي
ڪاڻ ڪُٺي نَڪِ نَڪِ.

واهوندا ورندا،
پُسيءَ ڳاڙها گلڙا
پُڇُ نه ڇا هوندا!“ (10)

فياض لطيف لکي ٿو ته: "اياز جا اهڙا ڪيترائي هائيڪو آهن، جن ۾ هائيڪو جو نه رڳو اصل عڪس ۽ احساس موجود آهي، پر انهن ۾ زندگيءَ جون جيئريون جاڳنديون تصويرون پنهنجن مِڙني حُسناڪين سان متحرڪ ۽ موهيندڙ نظر اچن ٿيون. انهن ۾ قدرت جا موهيندڙ منظر به ملن ٿا، ته انسان جون پنهنجي سونهن جي مَنڊَ ۾ مُنڊي ڇڏيندڙ حسين صورتون به نظر اچن ٿيون. انهن ۾ ’ڪجلي اکڙين جا اوسيئڙا به آهن، ته مينديءَ رتي هٿڙن جي حُسناڪي به، ڳلن تان لڙندڙ لڙڪن جي لارن جو عڪس به آهي، ته پريـنءَ سان ملي گل جيان ٽڙي پوندڙ وينگس جي سرهائيءَ جو احساس به. آڪاش ۾ قطارون ڪري اُڏامندڙ ڪونجڙين جا ڪرلاءُ به آهن، ته مور جي رقص جا منظر به‘، مطلب ته اياز پنهنجي هائيڪن جي ڪوزي ۾ زندگيءَ جي انيڪ ڪيفيتن، حقيقتن ۽ حُسناڪين جو سمنڊ سمايو آهي". (11)

”گذري رات وئي،
ڪيئن آ مندر گهنڊ تي،
پوپٽ ننڊ ڪئي!

پَلَ اُڏامن ٿا،
ڪان ڪان ڪري واءَ ۾،
اَلَ اُڏامن ٿا.“ (12)

ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

اياز جي مٿين هائيڪن ۾، نه صرف وقت، وٿ، مڪان، تاثر سان پريل عڪسيت ۽ جمالياتي پَلَ جي پرپوريت ملي ٿي، جيڪا هائيڪي جي اصل ڳَرُ ۽ ڳُٺائپ ليکي ويندي آهي، پر انهن ۾ خالص معروضي عڪس، احساس ۽ منظر به ساهه ڪٽندا محسوس ٿين ٿا. مندر جي گهنڊ تي پوري رات ننڊ ڪندڙ پوپٽ، واءَ ۾ ڪان ڪان ڪري اُڏامندڙ اَلَ، رنگ رتي شام، لام تي لُڏندڙ ڪانءُ، جنڊ تي ڪنڌ جهڪائي، اَنَ جي ٻن پُڙن ۾ پنهنجا ڏڪڙا ڏريندڙ ناري، ٻه طرفي ٻيلي جي وچ ۾ ڍنڍ، ڍنڍ جي پاڻي تي ترندڙ ٻتيلو ۽ آڪاش ۾ اُڏامندڙ پکين جا ولر، اهي سڀ جيئرا، ڇُرندڙ پُرندڙ ۽ زندگيءَ جي مختلف رنگن سان رتل منظر آهن، جن جو ظاهري طور توڙي جو هڪ ٻي سان ڪوئي مربوط ڳانڍاپو ڪونه آهي، پر هائيڪو جي ڪئنواس تي اهي هڪ لڙيءَ ۾ پوئجي هڪ تصوير ٺهي پيا آهن.

ذوالفقار راشدي، جبار جوڻيجو، فتاح ملڪ، مير محمد پيرزادو ۽ ذوالفقار سيال مختلف تجربا ڪيا. راشدي جي هائيڪن جو وزن ”فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن“ آهي ۽ جوڻيجي ”مفعول، مفاعيلن“ وزن تي هائيڪا لکيا آهن.

چنڊ تي ئي وڃي رهجي،
هِت شعر لکيم ڪيئي،
اُت شعر وڃي چئجي.

نيٽين نير وهائي ويئي،
ست سنگيڻي، ٻڪ وهيڻي،
پنهنجي لڄ لٽائي ويئي. (عبدالجبار جوڻيجو)

مٿين هائيڪن ڪي سٽاءَ توڙي موضوع جي خارجي بيان سبب ته سٽا چئي سگهجي ٿو.

نماڻي سنڌيءَ جا هائيڪو فن ۽ فڪر جي لحاظ کان پر اثر آهن. هن وٽ تصوير ڪشي، تصوراتي آرٽ ۽ لفظن جي جڙاوت نرالي آهي. نماڻي جي هيٺين هائيڪن ۾ فطري ماحول جي منظر ڪشي سان گڏ سماجي فڪر به آهي.

”چڳ مٿي آهي،
جنهن کان پوءِ ڏس تون،
باک ڦٽي آهي.
ڳڙي پيو ڳوڙهو،
ٻڪ ۾ ماءُ ۽ ٻار،
ڪٽ ڇڪي پوڙهو.
اڀ ۾ ڪبوتر،
پاڻيءَ مان نڪتو،
ٽان ٽان ڪري ڏيڏر.
ڪان ڪان ڪري ڪانءُ،
مون کان تنهنجو سُپرين،
مور نه وسري نانءُ.
گاڏيءَ جي رفتار،
مون کان رهجي وئي هلي،
سرنهن جي ڦولار.“ (13)

2. **ٻيو تجربو:**

هن صورت هيٺ شيام، تنوير عباسي، اياز، دگير، دائود پوٽي، راشد مورائي، فتاح ملڪ، مير محمد پيرزادو، اياز گل، خاڪي جويو، وسيم، سومرو ۽ ٻين لکيو آهي. هي فارم ماترائن موجب لکيو ويو، يعني 11، 13، 11 ماترائن جو سٽاءُ آهي، لکندڙن جي اڪثريت هن فارم ۾ آهي.

ڪوسا ڪوسا ڇپ،

ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

هنياڻءُ تي چنبو هڻ،
جڻ ته پاڻي لپ. (الطاف عباسي)

تاجل بيوس به هائيڪو ۾ خوبصورت ترين شاعري تخليق ڪئي آهي .

”آءُ ڪريون تخليق،
آزاديءَ جي قلم سان،
ڳاڙهي پائي ليڪ۔

رت لڳل چولو،
نٽي جي بازار ۾،
ارغوني ٽولو۔

پڇاڙيءَ جو پند،
موٽي ويو مگٽو،
ڪنهن نه آچيو ڪند۔

دودي جو پهراڻ،
ڌوءِ نه ڌوبيءَ گهاٽ تي،
قاتل ڪلهن ساڻ۔

جهوليءَ رتا گُل،
مُڪڙيون ناهن مُرڪيون،
مُرڪي آ مُومل۔

سوڍي ٽي سنيري،
ڪاري جڻ ڪڪر مان،
سج پيو نڪري۔

ڇُني اوٽ ڪري،
نينگر منهنجي نار تان،
پاڻي ٽي پري۔

اسان جو اعلان،
پالهو جيڪو پيار ڪان
اڌورو انسان۔

تڪو هان ناهي
ايڏو نقشو سنڌ جو!
ڪير پيو داهي۔

موج پريو مهراڻ،
موڪي ! واري مڏ ۾
چنڊ ستارن ساڻ۔“ (14)

محبتي ملاح جا هائيڪو گهڻ تيڙو وڌيڪ لڳن ٿا، چاڪاڻ جو انهن ۾ فطري ماحول ۽ فطري عڪس نگاري دلفريب نظر نٿي اچي.
موضوعن جي اعتبار کان من وٽ ٻهراڙيءَ جو ماحول، نفسيات ۽ پورهيت جي عڪاسي ڪيل نظر اچي ٿي .

”ڪدي سج ڪني،
هاري جوٽيا ڏاند،

ڪيڙي پيو ہني.
پريون مٿن تي،
ناريون وريون شام جو،
ہار ڪڇن تي.
پري پئي پرت،
ڪائن ہار پر ۾،
هٿڙن سان پت.
پورب جو مينهن،
اسان پنهنجي جهوپڙيءَ ۾،
نشو ڪيو نينهن." (15)

نجم سرهيي جي هائيڪن ۾ به ايتري فطري تصوير ڪشي نه آهي. من وٽ چنڊ، ڪڪرن، مينهن، سج جو ذڪر ته آهي، پر فطرت نگاريءَ کي آرٽسٽڪ انداز واري پيشڪش ايتري ڀرپور ۽ اثرائتي ناهي .

"سارو ڏيهہ ڏڪار،
مولا وسائج مينهن،
ماٺي سنڌ سڪار.
ڪڪر چمن ٿا،
پرين چنڊ کي،
رنل ملن ٿا."(16)

رضا لانگاهہ جا هائيڪو سماجي حقيقت نگاري سان سرشار آهن. منجهن وقت، زمان ۽ فطري ماحول هائيڪو جي لوازماتن مطابق نه آهي.

"دريءَ مان ديدار،
چنڊ ڪرايا ڪالهہ ها،
ڪولي ڪارا وار.
رني ڪيڏو رات،
آئي جڏهن ڪا وري،
پاڙي ۾ بارات.
وسي جو برسات،
ترين جهڙي دل وري،
گيت ڳاتا رات .
رنو خوب گلاب،
جوين پتيون ٿي ويندو،
رهندو ڪين شباب."(17)

آسي امين جو مٿيون هائيڪو خيال جي لحاظ کان خوبصورت هائيڪو آهي .

مون ۾ پيد نه پر
مذهب تنهنجو معامرو
مون کي قيد نه ڪر. (آسي امين)

مٿين هائيڪن ۾ تز قافيا، خيالن جي خوبصورتي ۽ منظر ڪشي آهي پر ڪلائيمڪس به سهٽو آهي .

ISSN Online : 2709-4030
ISSN Print : 2709-4022
Vol.6 No.2, 2022

نلڪو ڳيڙي پئي
چاتي ڪي سيپاري جان
پوتي ويڙهي پئي. (بيوس سجاد گاڏهي)

مٿيون هائيڪو فن ۽ خيال جي لحاظ کان ته خوبصورت آهي پر منظر ڪشي فطري نه آهي .

اڪڙيون پرچي آيون
رسمن جي ويون ور چڙهي
ڏرتيءَ جون جايون. (زيب ڪنگو)
يا
ميڻ بتيءَ جي لاٽ
مون ڪي تنهنجي گهر سوا
هٿ نه اچي ٻي واٽ .

زيب جي مٿين هائيڪن ۾ خيالن جي حسناڪي، منظر ڪشي، فڪر ۾ ڪلائيمڪس به وڻندڙ انداز ۾ آهي. فني لحاظ کان پهرين هائيڪي ۾ موسيقيءَ ۽ ردم جي حوالي سان اٽڪاءُ محسوس ٿئي ٿو .

تتل ڪاڇو آ
آنءُ اجان هان پنڌ ۾
اندو پاڇو آ. (ساٿي محبوب زنگيجو)

مٿين هائيڪي ۾ منظر ڪشي سٺي ڪيل آهي. جڏهن ته تصور تجريدي رنگ سان پريل آهي .

وينگس تنهنجا وار،
جهرڪين خاطر چوڪرن،
جڻ ڪي وڇايا جار. (انجم ڪوڪر)

ساري پنهنجو چنڊ ،
جهونگاربندي لاڏڙا،
پيئي هلائي جنڊ. (انجم ڪوڪر)

مٿين هائيڪن ۾ خوبصورت خيال، منظرنگاري ۾ ڪلائيمڪس به آهي ته حقيقت نگاري جي تصوير به ڏيکاري وئي آهي .

ڳگهه انداري رات،
ڪچري واري ڊير تي،
ٻار ڪتي جي وات. (عاشق ڳاڙهو)

من هائيڪي ۾ سماج جي لقاءَ جي سهڻي عڪاسي فوٽوگرافي ۾ ڪيل آهي. توڙي جو خيال ۾ فطري منظر ڪشي نظر نٿي اچي .

ڏيئو ٽمڪي پيو
وينگس جي نڪ جو
هيرو چمڪي پيو. (مير مرتضي شيخ)

جيتوڻيڪ هي هائيڪو جمالياتي تصور جي لحاظ کان خوبصورت آهي پر قافيا اعراب جي لحاظ کان مڪجهڙائي رکندڙ تز نامن، نه وري آخري سٽ چرڪائيندڙ آهي .

سج لهڻ جو پور،
شام جي سينڌ ۾،
شفق جو سندور. (بخشل مهراڻوي)
ڏکڻ سندو واءُ،

نينگر ويٺي گاهہ لٽي،
پرسان وهي واهہ. (بخشل مهراڻوي)

ڏرتيءَ جو سينو،
چلڪا ڏئي سج تي،
تنهنجو نگينو. (ذوالفقار گاڏهي)

مون کي سک نه چين،
ڪتو آهي ڪار ۾،
هه گن مين. (وحيد ملڪ)

هن هائيڪي ۾ منظر ڪشي، آخري سٽ تجسس واري آهي .

ڪيڏا اڇڙا انگ،
ٻوڙي پاڻيءَ مان ويا،
ڪرڙيون پڪڙي ڪنگ. (گلڻ راموجو)

فطري عڪس جي لحاظ کان هي هڪ خوبصورت چرڪ ڏيارينڌڙ هائيڪو آهي .

ٺڪر پئي ڌوتئين،
اوتي روپيل نازبوءِ،
واس پئي ورتئين. (حاجي ساند)

اڏريون پئي جاڙيون،
تنهنجي سونهن تلاءَ تي،
اکڙين جون آڙيون. (حاجي ساند)

مينهن آ وسي ويو،
پوءِ به هوا جي ڪري،
وڻ وڻ ٽمي پيو. (مختيار سهتو)

سيءُ ته ڪيڏو سيءُ،
موچي پٽ بستر ستل،
پاڻيءَ تي پوڙهو پيءُ. (مختيار سهتو)

پير نه ٽي ڪوڙي،
مور پهاڙي تي ڏسي،
ڏيل پئي ڏوڙي. (عارف مظهر)

ڪيترو ٽي لچي،
پيٽ بکئي لاءِ!
ٽي ناچٽي نچي. (شعيب شاد)

3. ٽيون تجربو:

هن فارم ۾پهرين ۽ آخري سٽ ٽن ٽن لفظن تي مشتمل آهن ۽ وچئين سٽ ۾ صرف هڪ ئي لفظ هوندو آهي. مثال طور:

ڪڪر، گجگوڙ، وڄ،
مينهوڳي،
پاڪر پائي پڄ. (الطاف عباسي)

.4 چوٿون تجربو (آزاد هائيڪو):

هي آزاد فارم آهي. جيڪو امداد حسيني جي ايجاد آهي. سحر امداد، امداد حسيني ۽ ڪمل پياسي به بهترين تجربا ڪيا. جن ۾ لفظن جي تعداد، وزن ۽ قافين جو خيال ڪونه ٿو رکيو وڃي، ڪڏهن قافيا پهرين ۽ ٻين سٽ ۾ ملن ٿا. ڪٿي وري ڪافيو پوين ٻن سٽن ۾ هوندو آهي ۽ ڪٿي ٽيئي سٽون قافين کان خالي آهن ۽ ڪٿي وري ٽيئي سٽون هم قافيه آهن.

ٽرين ڪئي هئي ڪوڪ،
نهار_ ڏور تاٽجي،
ٽي جڙڻ لاءِ. (سحر امداد)

نوڪري ۽ تنهنجو پيار
ڪاتي مار،
ڪاتي جيار. (امداد حسيني)

گل خودبخود مون ڏانهن مڙيو،
پر بيوقوفن جيان مون ڍونڊيو،
هوا جي ڏس ڪي. (ڪمل پياسي)

.5 پنجون تجربو (هائيڪو نظم):

هن فارم ۾ هائيڪو هڪ ڊگهو نظم آهي. ڪيترن ئي شاعرن هن فارم ۾ هائيڪو نظم لکيا، انهن ۾ وسيم سومرو نمايان آهي.وسيم سومرو جديد سنڌي شاعريءَ جو هڪ اهڙو حوالو آهي، جنهن وٽ جديد شاعراڻا تصور، مشاهدي جي پختگي ۽ لفظن کي درست جاءِ تي استعمال ڪرڻ جو دلفريب فن موجود آهي. هن پنهنجي طويل هائيڪو نظم جي ڪتاب "پاٽي" ۾ نئون تجربو ڪري هائيڪو جي صنف کي اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪتاب جي مهاڳ ۾ ناليوارو شاعر امداد حسيني لکي ٿو ته، " وسيم سومري هڪ شعوري تجربو ڪيو آهي. اها ئي هن نظم جي خوبي آهي ته خامي به. خوبي ان ڪري ته هن تجربي جو ساهس ڪيو آهي. خامي ان ڪري ته هن شعوري طور تي ان کي پوءِ نپائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان نظم ۾ مک سٽ " سنڌوءَ جو پاٽي" 140 ڀيرا ورجائجي ٿي. هن کي جيڪو گهاڙيٽو (Format) آڏريو آهي، ان کي ئي هن اڳتي وڌايو آهي. ۽ 140 هائيڪو لکي ويو آهي وسيم وٽ ان تجربي جي انفراديت آهي. ۽ اهو شايد پهريون هائيڪو نظم آهي سنڌي شاعريءَ ۾." (18) وسيم جي هن هائيڪو نظم ۾ 10-13-10 وارو گهاڙيٽو آهي. جيئن ته هائيڪو لاءِ موسم يا فطرت لازمي هوندي آهي. وسيم هائيڪن ۾ موضوعاتي تجربا ڪري وسعت آندي آهي. وسيم هن هائيڪو نظم "پاٽي" ۾ قافئي طور سنڌ جي تاريخي ڪجهه ڪردار/ نالا به استعمال هيٺ آندا آهن، جن ۾ پوپٽي هيراننداڻي، سندري اتمچنداڻي، هيمون ڪالاڻي،هري موٽواڻي، ريٽا شاهاڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، گنو سامتاڻي، زيب نظاماڻي، ج-ع منگهاڻي، رام پنجواڻي، شيما ڪرماڻي، ميرا چمناڻي، لاکو ڦلاڻي ۽ ٻيا شامل آهن. وسيم هن هائيڪو نظم جي ڪتاب ۾ پاٽيءَ جي ڪتا ۽ احتجاج هيئن بيان ڪري ٿو.

”سنڌوءَ جو پاٽي،
چئن مندن جي پيار جي،
مڪڙي کهاڻي!

سنڌوءَ جو پاٽي،
سورج منجهس پيو لڳي،
مکڻ جي چاٽي!

سنڌوءَ جو پاٽي،
پڳل هٽ ڪنيار جا،
سونهن، مٽيءَ ماٽي.

سنڌوءَ جو پاٽي،
ساري پيو هر سٽ ۾،

گنو سامتاڻي.

سنڌوءَ جو پاڻي،

نچندڙ جڻ سرتال تي،

شيما ڪرماڻي.

سنڌوءَ جو پاڻي،

جڻ مو شاھ لطيف جو،

لاکو قلاڻي.

ڌرتيءَ ورھائڻ وارا،

ڪيسين آخر زندھ رھندين؟

ڌوڙ مٽي ۾ پائڻ وارا.

پنھنجي نڪ تي ھٿ رکان ٿو،

تون جي سامھون اچي وڃين ٿو،

ڊونڊ جي ڊپ محسوس ڪريان ٿو.

منھنجو جسم، منھنجي مرضي،

اوڌر تي ٿو وقت گذاريان،

ڏيھ سڄي جو آھيان قرضي.” (19)

6. چھون تجربو (ھائيڪو گيت):

ھن صورت ھائيڪو گيت زاھد شيخ لکيا. جنھن ۾ ھر بند ٽن سٽن جو آھي، ۽ ھر بند سان وراڻي آھي. بند جي پھرين ۽ ٽئين سٽ ھم قافيا آھي. ھيٺ ڪجھ مثالن ملاحظه فرمايو:

”مون لئه جنت آ،

رُوحُ راحت آ،

اھڙو امرت آ،

سنڌ جو پاڻي.

شام جھڙو آ،

رنگ سنڌوءَ جو

جام جھڙو آ،

سنڌ جو پاڻي

خوب جيئي ٿو،

زندگي سَمجھي،

جو به پيئي ٿو.

سنڌ جو پاڻي

سنڌ جو سَجدو،

مون ڪيو زاھد،

ڌرم آ منھنجو،

سنڌ جو پاڻي.

يا وري،

مور مُرڪن نٿا،
ٻار ٻهڪن نٿا،
جيءُ جرڪن نٿا،
جيئڻو ڄو پوي.

ساهڙا سڄ ۾،
رُڄ ئي رُڄ ۾،
هر گهڙي اُڄ ۾،
جيئڻو ڄو پوي.

ڪانه پيئي ڪٽي،
گُهٽ آهي گهٽي،
سَنڌَ ساڻا ڪٽي،
جيئڻو ڄو پوي.

مُونجهه آهي مٿان،
مُرڪ وئي ماڳ مان،
آرزوءَ ۾ اجا،
جيئڻو ڄو پوي.

درد احساس ۾،
ديد آڪاس ۾،
آب جي آس ۾،
جيئڻو ڄو پوي.'' (20)

7. ستون تجربو (نوَ لڪا):

هن انداز ۾ هڪ ڊگهي نظم جيان آهي، جنهن ۾ صرف نوَ (09) بند آهن، هر بند جي پهرين سٽ ساڳي هوندي آهي. ''نوَ هائيڪن جي ميڙ کي رسول ميمڻ 'نوَ لڪا' نالو ڏنو آهي. هن جي پهرين مصرع، نون هائيڪن ۾ ساڳي هوندي آهي. شيخ اياز ۽ طارق عالم ابڙي کان علاوه بشير منگيءَ جو به هائيڪن تي مشتمل ڪتاب ڇپيل آهي.'' (21)

8. اٺون تجربو:

هي تجربو نوَ لڪا هائيڪي کي ٿوري اڳتي وڌائي ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ پهرين ۽ آخري سٽ قافيي دار آهي، ته سڀني نون هائيڪن ۾ پهرين سٽ ساڳي آهي. نواڻ هي آهي ته، هر سٽ ۾ ٽي ٽي لفظ هوندا آهن، يعني هڪ هائيڪو 9 لفظن تي ٻڌل آهي. ڊاڪٽر قُلُو 'سندر' ميگهواڙ هڪ تجربو ڪيو آهي.

''مرڪ ماڪي لار،
جوڀن ڀڪل سنگ،
ڪاهه ڪيڏي جهار.

مرڪ ماڪي لار،
چيڙا مينهن مامو،
ساراهه تنهنجي اپار.

مرڪ ماڪي لار،
چڪيم چُڪو چاهه،
ٽيس اَبهم ٻار.

مرڪ ماڪي لار،
پياسو روح منهنجو،
هڪڙي سُرڪ پيار.

مرڪ ماڪي لار،
سنگ ساجن تنهنجو،
اکين آندي بهار.

مرڪ ماڪي لار،
ساجن تنهنجي ٻنان،
جيون جهڙو ٻار.

مرڪ ماڪي لار،
منڙو چٽيل پنڙو،
مُرڪي تنهن سنوار.

مرڪ ماڪي لار،
امرت ويلي ساجن!
پيار پنهنجو سار.

مرڪ ماڪي لار،
پوپٽ، گل، خوشبوءِ،
ڪيئن ڪيئي ڏار؟" (22)

نتيجا:

جاپاني ادب ۾ جنم وٺندڙ هائيڪو ڪلاسيڪي صنف هو. جنهن ابتدائي ۽ بنيادي صورت، فڪري طور فطرت سان ويجهڙائي، ۽ فني طور مختصر ۽ بنا قافيي جي هڪ نظم هو. انگريزي ۾ فني طور وزن ته هو پر، قافيو نه هو. سنڌي شاعريءَ ۾ هائيڪو کي متعارف ڪرائڻ وارا نارائڻ شيام ۽ تنوير عباسي آهن. سنڌيءَ ۾ سڀ کان اڳ تنوير عباسي 60 _ 1959ع ڌاري هائيڪو لکيا، جيڪي ماترائن بجاءِ فارسي بحر وزن تي هئا. ان جي نقشه قدم تي بعد ۾ اردوءَ ۾ پڻ هائيڪا لکيا ويا. شيخ اياز 1962ع ۾ اردو هائيڪا لکيا، جن کي اردو ادب ۾ ڪافي اهميت ڏني

ويئي ۽ خوب ساراهيو ويو. نارائڻ شيام ۽ تنوير عباسي کان پوءِ عبدالجبار جوڻيجي، ولي دائود پوٽي، سروپ چندر شاد، امداد حسيني، فتاح ملڪ، هري دلگير، جڏهن ته ذوالفقار راشدي، امداد حسيني، الطاف عباسي، مير محمد پيرزادو، راشد مورائي، تاجل بيوس، اياز گل، خاڪي جويو، سحر امداد، نماڻي سنڌي، وسيم سومري، زاهد شيخ، ڊاڪٽر ڦُلو ميگهواڙ هائيڪي جي فني ۽ فڪري حوالي سان نوان تجربا ڪري انقلاب آڻي ڇڏيو آهي. هائيڪو صنف جي حوالي سان ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ايترا تجربا نه ٿيا آهن.

حوالا:

1. عباسي ظفر، ’سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جو صنفون ۽ صنعتون‘، سنڌي لينگئيج اٿارٽي، 2007ع، ص# 180.
2. شاهه، امير علي/ ميگهواڙ، ڦلو، ’شعري صنف هائيڪو جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو‘، ڪارونجهر تحقيقي جرنل، جلد 14، شمارو 27، جون 2023ع، سنڌي شعبو، وفاقي اردو يونيورسٽي، ڪراچي، ص# 66
3. عباسي، تنوير، ’ترورا‘ سهڻي پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1988ع، ص# 23
4. https://www.masterclass.com/articles/how-to-write-a-haiku-in-4-easy-steps
5. https://www.poemhunter.com/poem/haikus-5-7-5/
6. لطيف فياض، ڊاڪٽر، ’شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات‘، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 2018ع، ص 395
7. پروين، ڊاڪٽر موسى، ’سنڌ جو آدرشي اديب تنوير عباسي‘، پنهنجي اخبار
8. عباسي، تنوير، ’ساجن، سونهن، سُرت‘، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1996ع، ص# 56 -69
9. لطيف فياض، ڊاڪٽر، شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 2018ع، ص# 396
10. اياز، شيخ، ’پن ڇڻ پُڇاڻان‘، نيوفيلڊس پبليڪيشن، 1985ع، ص# 1، 7 ۽ 15
11. لطيف فياض، ڊاڪٽر، شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 2018ع، ص# 401
12. اياز، شيخ، ’مينهن ڪڻيون‘، نيوفيلڊس پبليڪيشن، 1999ع، ص# 85 ۽ 95
13. سنڌي، نماڻو، ’ستارن رمجهول‘، ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2008ع، ص# 147 -154
14. Sindhsalamat.com
15. ملاح، محبتي، ’تنهنجي خوشبو آئي هوا مان‘، ڪنول پبليڪيشن، قمبر، 2012ع، ص# 25 -82
16. سُرهيو، نجم، ’درد جون تصويرون‘،ڪنول پبليڪيشن، قمبر، 2013ع، ص# 160 -162
17. لانگاهه، رضا، ’مان دراوڙ ديس جو‘، سنڌ راڻي پبليڪيشن، 2018ع، ص# 181 -192
18. حسيني، امداد، ’پاٽي(طويل هائيڪو نظم)‘ (مهاڳ)، امرتا پبليڪيشنز حيدرآباد، 2006ع، ص 7.
19. سومرو وسيم، پاٽي(طويل هائيڪو نظم)، امرتا پبليڪيشنز حيدرآباد، 2006ع، ص# 91 ۽ 22
20. شيخ، زاهد، ’جيون گيت خوشيءَ جا‘، نئون نياپو اڪيڊمي، ڪراچي، 2016ع، ص# 56 -57
21. گبول، مشتاق، ’شاعريءَ جون صنفون‘، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2017ع، ص# 173
22. ميگهواڙ، ڦُلو، ڊاڪٽر، ’نئين زندگي‘(رسالو)، اطلاعات کاتو، سنڌ حڪومت، حيدرآباد، 2006ع، ص# 58